

תגובה לתגובתו של הרב הראל דביר

תודתי למערכת 'אסיף' על שאפשרה לי להגיב על הערת העורך. אציע את תגובתי כסדר טענותיו של הרב הראל דביר, אחת לאחת. נפתח בשתי ההערות המקדימות הנוגעות למשך עיונו של הרמב"ם בספרו של בן אשר ולשאלת היקף השפעתה של פסיקת הרמב"ם בספר משנה תורה על סופרי סת"ם רבים עוד בחייו:

העורך טען כי אפשר שהרמב"ם עיין בספר בן אשר רק פעם אחת, ולאחר מכן הסתמך על ספר התורה שכתב בעצמו. ואולם, בין אם ספרו של בן אשר הוא כתר ארם צובא ובין אם כתב יד טברני אחר, סביר להניח שאותו כתב יד שכן כבוד באחד מבתי הכנסת בקהיר כך שהרמב"ם יכול היה לעיין בו כל אימת שיחפוץ.¹ על כל פנים, במאמרי לא הנחתי כל הנחה בנוגע למשך תקופת שימושו של הרמב"ם בספרו של בן אשר, ואינני סבור שיש לייחס לשאלה זו חשיבות רבה. לדעתי, גם אם נניח שהרמב"ם עיין באותו כתב יד פעם אחת או פעמים בודדות בלבד, חזקה עליו שיעשה מלאכתו נאמנה ולא ידלג בטעות על סימון פרשה במיקום כה בולט (לפני פסוק 'וידבר ה' אל משה לאמר').

בהמשך הערתו, הטיל העורך ספק בהנחתי שלפיה זכה ספר משנה תורה לרבבות קוראים עוד בימי חיי הרמב"ם, וכי הביא לשינוי מנהגם של המוני סופרי סת"ם. הנחתי זו נראית בעיני הגיונית וסבירה, שכן משנה תורה הוא החיבור הנפוץ ביותר בגניזה הקהירית. לדברי חוקר הגניזה נחמן דנציג, נתגלו ממשנה תורה לרמב"ם יותר קטעי גניזה מאשר כל חיבור תורני אחר בכל מקצועות היהדות, פרט לקטעי מקרא וסידורים.² המצאי שבגניזת קהיר משקף פחות או יותר את ארון הספרים היהודי בארצות האסלאם במאות ה-12-13, וכדברי נ' דנציג: "יש בכך כדי להעיד על המקום המרכזי של החיבור בעולמם של יהודים באזור הגניזה ומחוצה לה" (דנציג, שם). ואמנם צדק העורך בהעירו שתהליך התקבלות רשימת הפרשיות ממשנה תורה לא הושלם בימי חייו של הרמב"ם. אין כל ספק שתהליך

1. כתר ארם צובא עצמו נשמר בבית כנסת של הירושלמים בקהיר, החל מכיבוש ירושלים בידי הצלבנים בסוף המאה ה-11 ועד העברתו לחלב בסוף המאה ה-14; ראו: א' שמוש, **הכתר - סיפורו של כתר ארם צובא**, ירושלים תשמ"ז, עמ' 33.
2. ראו: נ' דנציג, **קטלוג של שרידי הלכה ומדרש מגניזת קהיר באוסף א.ג. אדלר**, ירושלים וניו-יורק, תשנ"ח, עמ' סה-סו.

החלפתם של אלפי ספרי התורה שנכתבו לפי רשימות פרשיות שונות בתכלית ארך זמן רב מאוד, ובארצות אשכנז הושלם התהליך רק כעבור כמה וכמה דורות (וראו הערה 26). ואולם, לענ"ד, אין גם כל ספק שסופרי סת"ם רבים בני זמנו של הרמב"ם, שהתוודעו לספר משנה תורה ושמעו על גדולת מחברו, אימצו עד מהרה את רשימת הפרשיות של הרמב"ם והפכו אותה לחלק בלתי נפרד מן הפרקטיקה ההלכתית שלהם (וזאת בייחוד לנוכח מבוכת המסורות הסותרות ששררה בעולם היהודי בנושא זה). ראייה לכך היא הכרעתו של הרמ"ה (ר' מאיר בן טודרוס הלוי אבולעפיה), בן דורו הצעיר של הרמב"ם ומגדולי הפוסקים בספרד, שהחליט לאמץ את רשימת הפרשיות שבמשנה תורה – כולל אי השארת רווח פרשה בויקרא ז', כב (ראו דברי המאירי, ליד הערה 17). הרמ"ה התוודע למשנה תורה עוד בחיי הרמב"ם, ויש בכך כדי להעיד על טווח השפעתה של רשימת הפרשיות ממשנה תורה לרמב"ם שנפוצה ממצרים ועד ספרד עוד בימי חיי מחברה.

אפנה כעת לביקורתו של העורך כנגד הסתמכותי על הצעת מ' אביצור אשר טען כי הסתייגותו של הרמב"ם מרשימת הפרשיות וצורת השירות של ספר תאגי נבעה מכך שספר זה היה כרוך בתודעת הציבור בשימוש מאגי בספר תורה: את ביקורתו על הצעתו של אביצור השתית העורך על הטענה כי קשה להבין את התרחקותו של הרמב"ם מספרי תורה מדויקים אך ורק מפני שמדי פעם נעשה בהם שימוש מאגי. לדבריו, גם אם נניח שספרי התורה הללו יועדו אף לשימוש מאגי, עדיין אין בכך כדי לשלול את מסורת הפרשיות המהימנה שנכללה בהם. מה עוד שהרמב"ם עצמו אימץ, לטענתו, את מסורת האותיות המשוונות של ספר תגי וקבע כי יש לכתוב לפיה. העורך סבור כי תופעת השימוש המאגי בספר תורה הייתה עניין צדדי, וטען כי לא מסתבר שהרמב"ם יאמץ מסורת פרשיות קראית וידחה מסורת פרשיות 'רבנית' רק בגינה של סיבה שולית כזו. ואולם, הנחותיו של העורך רחוקות עד מאוד מן המציאות האמיתית ששררה בתחומים אלה בתקופתו של הרמב"ם (ומאות שנים אחריו), ולדעתי טעה העורך הן ביחסו מהימנות יתירה למסורת הפרשיות של ספר תגי על פני מסורות אחרות, הן בהפחיתו את משקל השימוש המאגי בספרי תורה, והן בהציגו את ספר תגי כמקור שממנו שאב הרמב"ם את המנהג לכתוב אותיות המשוונות בתורה, ואפרט: ראשית, אותם ספרי תורה שנכתבו בהתאם לרשימת הפרשיות שנכללה בספר תגי לא נחשבו כ'מדויקים' יותר מספרי תורה אחרים, ורשימת הפרשיות שהתבססו עליה לא נתפסה כבעלת 'מהימנות' יתירה מעל פני כל מסורת פרשיות אחרת. כפי שפירטתי במאמרי, רשימת הפרשיות וצורת השירות שצורפה לספר תגי התבססה על מסורת סורא, שהייתה רק אחת מכמה וכמה מסורות פרשיות שנהגו בעולם היהודי, והיא שימשה לצידה של מסורת נהרדעא כאחת

משתי מסורות פרשיות שנהגו בבבל. במרוצת השנים הפכה מסורת הפרשיות הפתוחות והסתומות וצורת השירות של סורא למסורת מפורסמת ורווחת למדי (זאת על אף שנמצאו סופרי סת"ם רבים מאוד, בבבל ומחוצה לה, שהוסיפו לנהוג גם לפי מסורות אחרות). אך פרסומה של מסורת סורא ותפוצתה היחסית על פני יתר המסורות לא נבעו מכך שיוחס לה יתרון 'מהימנות' יוצא דופן, אלא מכך שצורפה לספר תגי שנחשב באותה עת לספר הדרכה מקובל, וכנראה גם פופולרי למדי, לסופרי סת"ם. יודגש כי ספר תגי לא נועד במקורו להנחות סופרי סת"ם בענייני פרשיות פתוחות וסתומות או צורת השירות (או כל עניין הלכתי אחר), שכן הוא לא נחשב לספר הדרכה הלכתי כלל ועיקר. עניינו **היחיד** היה להנחות את הסופרים על דרך כתיבתן של אותיות יוצאות דופן בתורה; מהן אותיות בעלות צורת גרפית משונה, כגון כמה מאות אותיות פ"א מסוימות בתורה שיש לכותבן כשהן מלופפות כשבולל, ומהן המתויגות תיוג חריג. הנחיות גרפיות חריגות מעין אלו לא בא זכרון בשום מקום בדברי חז"ל, ואף על פי כן, החל מהמאה ה-9, ואולי עוד קודם לכן, נהגו סופרי סת"ם רבים, הן באשכנז והן במזרח, להקפיד על הנחיות דקדקניות ו'טרחניות' אלו שנגעו לפרטי כתיבתן הגרפית החריגה של כאלפיים אותיות בתורה (למעשה, בתימן, ובמידה מסוימת גם בגרמניה, שרד מנהג זה עד ראשית המאה ה-20). מן המקורות שנסקרו בעבודתו של אביצור (לעיל במאמרי הערה 60, עמ' 135-137) עולה כי בימי הביניים שררה אמונה רווחת ולפיה ספרי תורה שנכתבו לפי הנחיית ספר תגי יעילים במיוחד לשימוש מאגי: קללה, ריפוי, הגנה משדים ומזיקים וכיוצא בכך. עניין זה בא לידי ביטוי מפורש בדבריו של רס"ג שצוטטו בגוף המאמר ("ואומרים כי לא יחיה מי ששמתוהו בו אלא ימות במהרה..."). יש להניח כי פרסומו של ספר תגי והפופולריות שלה זכה כספר יעיל לשימוש מאגי, העניקו סוג של 'יתרון שיווקי' גם לרשימת הפרשיות שסופחה אליו, וכך זכתה מסורת סורא לעקוף את 'מתחריה' והפכה לרשימת פרשיות דומיננטית בקרב סופרי סת"ם רבים בעולם היהודי.

ראיה לניתוח זה אפשר למצוא במקור הלכתי, בן זמנו ובן מקומו של הרמב"ם: חיבור **הלכות ספר תורה**, מפרי עטו של ר' יוסף ראש הסדר' מגדולי חכמי קהיר במאה ה-12. ר' יוסף ראש הסדר הזכיר בחיבורו (ששרד בגניזה הקהירית בכמה עותקים) את ספר תגי כספר הדרכה שייעודו המקובל הוא שימוש מאגי בספר תורה, אך קבע כי יש לאמץ הן את מסורת התיוג שבו הן את מסורת הפרשיות שבו. ואלו דבריו: "הני כתרים ותגים הכתובים בספר תאגי המסורים אצלנו **במלאכת שימוש ספר תורה** צריך הסופר שיהא זהיר בהם [...] וצריך הסופר

להזהר במלאכת הפרשיות הסתומות והפתוחות המסורין אלינו כדאיתא בספר תאגי"ם³.

העורך תמה בהערותו, כיצד זה הסתייג הרמב"ם מספרי תורה שלמים ומדויקים שנכתבו בידי יהודים 'רבניים' האמונים על מצוות עשה של קריאת ספר תורה, רק בגלל העובדה שאחד מייעודם הוא למטרות מאגיות. ואולם, חשוב להבין שסופרים רבים בעולם היהודי הימי-ביניימי עסקו בכתיבת קמעות, וההתמחות במאגיה לשונית אף נחשבה בעיני רבים לחלק בלתי נפרד מהכשרתם המקצועית כסופרי סת"ם⁴. בר אילן תיאר במאמרו (שם) כיצד התמחו סופרי הסת"ם בטכניקות מאגיות שונות ומשונות, והראה גם כי בלא מעט מקרים השתמשו הסופרים בטכניקות כתיבה מאגיות בכתיבת הסת"ם עצמה, וכדוגמת: סופרים נהגו לכתוב תפילין ומזוזות דווקא בימי שני וחמישי בשעה החמישית של היום 'בעת ששולט מזל חמה'; היו שהקפידו לכתוב דווקא על עור צבי (חומר כתיבה ששימש כאמצעי מאגי רווח בימי הביניים); ורבים מאוד נהגו להוסיף סימנים מאגיים משונים שכוננו 'כרקטרס' או 'חותמות של מלאכים' בתחתית גיליון המזוזה⁵. הרמב"ם כינה את הסופרים הללו 'טיפשים' שאין להם חלק לעולם הבא, כי ב'ליבם הסכל' הפכו את מצוות ייחוד שמו של הקב"ה ל'קמע של הנאת עצמם' (הלכות סת"ם ה, ד), וברי כי לעובדת היותם 'יהודים רבניים' לא הייתה כל משמעות בעיניו.

חשוב להדגיש כי לא זו בלבד שתופעת השימוש המאגי בספר תורה, או בכתיבת סת"ם אחרים (תפילין ומזוזות), הייתה עניין רווח ורגיל ביותר בקרב הציבור היהודי בימי הביניים, אלא שפוסקים חשובים אף הזכירוה תופעה זו מבלי לגנותה, ובהם: ר' אליעזר ממין, ר' שמחה מויטרי והרמב"ן⁶. תופעה זו הוזכרה,

3. א"נ אדלר, **גנזי מצרים**, אוקספורד תרנ"ז (דפוס צילום ירושלים תש"ל), עמ' 33-35; על בעלותו של ר' יוסף ראש הסדר על החיבור ראו: ש' אברמסון, "הלכות ספר תורה (גנזי מצרים)", **סיני**, צח, תשמ"ו, ז-יג). משמעות המונח 'שימוש ספר תורה' שבו השתמש ר' יוסף ראש הסדר הוא שימוש מאגי בספר תורה (על המונח ומשמעותו בימי הביניים ראו למשל: ג' שלום, **פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה**, ירושלים תשל"ז, עמ' 41).
4. ראו: מ' בר אילן, "כתיבת ספרי תורה, תפילין, מזוזות וקמעות על עור צבי", **בית מקרא**, קב(ג), 1985, עמ' 375-381.
5. מדובר למעשה בסימנים מאגיים משונים שמקורם במזרח ההלניסטי במאות ה-2-3 לפנה"ס שהורכבו מקווים מצטלבים זה בזה שבראשם עיגולים. על נושא זה ראו בהרחבה אצל ד' שפרבר, **מנהגי ישראל**, ח, ירושלים תשס"ז, עמ' צו-קטו.
6. ראו: ר' אליעזר ממין, **ספר יראים השלם**, וילנא תרס"ב, סימן ת; **מחזור ויטרי**, ברלין תרנ"ג, עמ' 648; **כתבי רמב"ן** (מהדורת ח"ד שוועל), ירושלים תשכ"ד, א, עמ' קסז-קסח.

אך הפעם תוך גינוי חריף, גם בזוהר משפטים קטז ע"א (ושם מדובר במפורש על ספר תורה מתויג).⁷ אחת הפרקטיקות המאגיות הנפוצות ביותר שהוזכרה במקורות רבים מאוד (ואף תועדה בציורים עתיקים) הייתה הכנסת ספר תורה לחדרה של היולדת, והעמדתו בסמוך לעריסת התינוק במהלך השבוע שקדם לברית המילה. כל עוד לא הובא ספר התורה לחדר היולדת, לא היו מניחים לתינוק לישון, שכן לפי האמונה הרווחת ללא נוכחותו של ספר תורה ניתנה רשות לשדה לילית להרוג את התינוק הערל בשנתו.⁸ אין כמעט ספק שלכך התכוון הרמב"ם בהגדירו את 'המניחים ספר תורה על התינוק כדי שישן' כ'חוברי-חבר', 'מנחשים' ו'כופרים' (הל' ע"ז יא, יב), ודומה כי אם אכן העדיפו מבצעייהן של פרקטיקות מאגיות מעין אלו להשתמש בספרי תורה שנכתבו בדיוק לפי ההנחיות הגרפיות המשונות של ספר תגי, הרי שהסתייגותו של הרמב"ם מספר זה ומכל הכרוך בו היא הגיונית וצפויה.

בשולי הדברים נעיר כי מאז ומעולם הראתה המאגיה הלשונית חיבה לסימנים גרפיים משונים ולאותיות משונות (בייחוד מעוגלות), וכל המעיין בקמענות, במרשמים מאגיים או בספרי הדרכה מאגיים – הן יהודיים והן נוכריים – ייווכח בכך מיד. נראה כי אך טבעי הוא שספר תגי שנערך בסורא (בירת המאגיה הבבלית – ראו לעיל במאמרי, הערה 57) ואשר הכיל רשימת אותיות משונות ומעוגלות לספר תורה, שוק כספר שייעודו העיקרי הוא הכנת ספרי תורה 'יעילים' לשימוש מאגי. לסיכום הדברים בסוגית דחיית רשימת ספר תגי בידי הרמב"ם: נראה לי שצדק אביצור, וכי הסיבה שבגינה דחה הרמב"ם את רשימת הפרשיות שנכללה בספר תגי והעדיף על פניה את ספרו של בן אשר, היא תפיסתו הרווחת של ספר תגי כצייבור כספר שנועד לכתבת ספרי תורה יעילים לשימוש מאגי. העדפת הרמב"ם רשימת פרשיות שאפשר כי מקורה קראי אינה מתמיהה, שכן קשה לדעת האם המעורבות הקראית בפעילות המסורה הטברנית במאה ה-9-10 הייתה ידועה לרמב"ם (ראו במקורות הרבים שהביאה דרורי, לעיל במאמרי הערה 13, עמ' 150-152). ובנוסף, עובדה היא שמעורבות זו לא הפריעה להמוני בית ישראל לאמץ אל ליבם את

7. קטע זוהר זה עוסק בשאלה מדוע ספר תורה אינו מנוקד אך מתויג. סביר שקטע זה, ככל קטעי הזוהר האחרים העוסקים בניקוד, נכתב בימי הביניים, שהרי מקור הניקוד בטבריה במאה ה-8 לספירה. ראו עוד: שמואל דוד לוצאטו, **הוויכוח: ויכוח על חכמת הקבלה ועל קדמות ספר הזוהר וקדמות הנקודות והטעמים** (עורך: י' בשיא), ירושלים תשע"ג, עמ' 79-111, וכן י"ש פנקובר, **על זמן חיבורם של ספר הזוהר וספר הבהיר: תולדות סימני הניקוד והטעמים המקראיים ככלי לתיארוך ספרי קבלה**, לוס אנג'לס 2011).
8. ראו סקירה נרחבת על מנהג זה אצל: ש' צבר, "ספר התורה ואבזריו כחפצים מגיים בתרבות ישראל באירופה ובארצות האסלאם", **פעמים**, 85, תשס"א, עמ' 149-179.

המסורה הטברנית ולדחות את זו הבבלית, ותהליך זה הושלם כבר כמאתיים-שלוש מאות שנה לפני הרמב"ם.

העורך הוסיף והקשה כיצד אימץ הרמב"ם את מסורת האותיות המשונות מספר תגי ודחה את רשימת הפרשיות שצורפה אליו. אך הנחת היסוד העומדת מאחורי שאלה זו היא מוטעית. מסורת האותיות המשונות שנכללה בספר תגי לא הייתה אלא אחת משלל מסורות שונות ומשונות שרווחו בעניין זה בקרב סופרי הסת"ם.⁹ לדעתי, אין כל ספק שהרמב"ם לא חשב שספר תגי משמר את מסורת האותיות המשונות 'הנכונה', שכן הוא לא הזכיר כלל את ספר תגי בהלכות סת"ם ואף לא הזכירו בתשובתו הארוכה בנושא התגים (תשובות הרמב"ם (מהדורת בלאו), ב, סימן קנד, עמ' 298-300). יתירה מכך, בהלכות סת"ם ב, ח הציג הרמב"ם מסורת תיוג הנוגעת ל-16 אותיות בפרשיות התפילין והיא שונה בשלוש אותיות ממסורת ספר תגי. עולה מכך כי הרמב"ם דחה את ספר תגי על כרעיו ועל קרבן, והעדיף לבכר על פניו הן מסורת אותיות משונות אחרת והן רשימת פרשיות פתוחות וסתומות אחרת.

נפנה כעת לשתי קושיות האחרונות של העורך: אם אכן ציוני הפרשיות בספרו של בן אשר אינם מדויקים, כיצד ייתכן שהרמב"ם הסביר כי פנה לספרו של בן אשר דווקא בשל מהימנותו ודייקנותו? וכיצד קרה שדווקא בנידון זה שגו התימנים הידועים בדייקנותם ובמהימנות מסורתיהם וציינו רווח פרשה במקום הלא-נכון?

בקושייתו הראשונה, התפרץ העורך לדלת פתוחה, שהרי על שאלה זו השתברו קולמוסים רבים בקרב חוקרי המסורה וכולם העלו חרס בידם. כזכור, קבעו מ' כהן (לעיל במאמרי, הערה 27) ומ"ד וינטרוב (לעיל במאמרי, הערה 23) כי השוואת כתבי היד הטברנים מביאה למסקנה 'המביכה מאוד' שלהסתמכותו של הרמב"ם על ספרו של בן אשר אין כל בסיס גיוני, שכן בעלי המסורה לא עסקו בנושא הפרשיות וציוני הפרשיות בכתבי היד המקראיים שלהם סותרים זה את זה במאות מופעים. ואם כן, התמיהה העולה מדברי הרמב"ם שסמך על ספרו של בן אשר "לפי שהגיהו... ודקדק בו שנים הרבה", הינה בעיה אינהרנטית, אשר נובעת מן החומר

9. לדוגמא: בספר דרשות אשכנזי מהמאה ה-13 (כ"י אוקספורד בודלי Opp 202, סרט מס' F-21904 במכון לתצלומי כתבי יד בספריה הלאומית; מתוארך למפנה המאות 13-14) והמכיל דרשות לספר שמות מאת ר' אליעזר הדרשן (בן אהותו של ר' יהודה החסיד), יש 470 דרשות על אותיות משונות, ויותר מ-40% מהן אינן מוזכרות כלל בספר תגי. גם מסורת האותיות המשונות שרווחה בקרב יהדות תימן עד ראשית המאה ה-20 שונה לגמרי מספר תגי.

ההיסטורי והטקסטואלי עצמו, ואינה קשורה כלל לדבריי במאמר. אפשר לשער בזהירות שהרמב"ם ביכר שלא לנמק במפורש באוזני קוראיו כי העדפתו את ספרו של בן אשר נובעת מהסתייגותו מספר תגי בשל היותו נגוע בשימוש ספר תורה. כזכור, פוסק ההלכה בן עירו, ר' יוסף ראש הסדר, שהיה אדם תקיף ביותר ובעל השפעה (ראו במאמרו של אברמסון שהוזכר לעיל), המליץ בחום הן על רשימת הפרשיות והן על מסורת התיוג של ספר תגי, ויתכן שהרמב"ם חשב שהתקפה חזיתית על ספר תגי לא תניב את הפירות הרצויים, כפי שתניב הסתמכות מוצהרת על כתב היד הטברני היוקרתי מאת המסרן המפורסם אהרון בן אשר. אפשר גם לשער שהרמב"ם לא השווה בין כתבי היד הטברנים ולא היה מודע להבדלים הגדולים ביניהם בנושא הפרשיות, ואולי אף הניח שרווחי הפרשיות בספרו של בן אשר משקפים מסורת פרשיות טברנית מדויקת (שהרי כתב יד זה נודע לתהילה בדיוקיו בענייני כתיב ונוסח).

ולשאלת בלבול המסורת בקרב התימנים: אודה ואתודה כי שאלה זו הטרידה אותי רבות, ולא מצאתי לה תשובה מניחה את הדעת. ואולם, מבלי להציע תשובה, אציין כי מסורת תימן ידועה כמדויקת להפליא דווקא בנוגע לענייני נוסח וכתב, ולדעתי, אין כל ערובה שכך היו פני הדברים גם לגבי פרשיות פתוחות וסתומות.¹⁰ ייתכן שבסוגיה זו פעל ההיסק ההגיוני שעליו הצביע המהרי"ץ (לעיל במאמרי, הערה 16); סופרי הסת"ם התימנים הסיקו מן הרישום הדו-משמעי של רשימת הפרשיות בויקרא פרק ז שהרמב"ם התכוון לסמן פרשה בפס' כב בלבד, כך שהשאר רוח פרשה פתוחה במקום זה נעשתה בידי סופרי תימן מתוך היגיון ולא לפי מסורת.

10. ואמנם הרב י' קאפח, ניקוד, טעמים ומסורת בתימן, סיני, כט, תשי"א, עמ' רסד, ציין כי רשימת הפרשיות הפתוחות והסתומות ממשנה תורה הייתה מוכרת לסופרי הסת"ם בתימן עוד בימי חייו של הרמב"ם, אך הרב קאפח לא הצליח להביא לכך כל ראיה, שכן כתבי היד המקראיים הקדומים ביותר מתימן הם מן המחצית השנייה של המאה ה-14.